

Hoofdstuk 1

Achtergrond van het onderzoek

1.1. Inleiding

Sinds Simmel (1908/1968) is de notie dat het gedrag van elk individu wordt beïnvloed door zijn sociale relaties niet meer weg te denken uit de sociaal-wetenschappelijke theorievorming en de onderzoekspraktijk. Weinigen hoeven overtuigd te worden van het belang van vriendschap, verwantschapsrelaties en andere sociale bindingen ter verklaring van de wijze waarop mensen zich ontwikkelen en vorm geven aan hun leven. Verschillen in het aantal en de aard van iemands persoonlijke relaties zijn van invloed op een groot aantal levensgebieden. Relaties vormen een belangrijke bron van informatievoorziening (Bernard & Killworth, 1979). Mensen met veel contacten zijn eerder op de hoogte van technische innovaties, weten beter gebruik te maken van verschillende collectieve voorzieningen en zijn in het algemeen beter in staat invloed uit te oefenen op hun eigen situatie en die van anderen (Lee, 1969; Granovetter, 1974). De plaats die iemand inneemt binnen een groter netwerk van relaties kan ook een positieve bijdrage leveren aan schoolprestaties (o.a. Velden, 1991) en aan kansen op de arbeidsmarkt (Graaf & Flap, 1988). Verschillen in lichamelijk en geestelijk welzijn en zelfs de leeftijd van overlijden kunnen voor een deel worden verklaard vanuit het aantal ondersteunende relaties (Cohen & Wills, 1985).

Om het belang van relaties in het dagelijks leven weer te geven wordt steeds vaker het begrip sociaal kapitaal gebruikt. Volgens Bourdieu (1980/1989) omvat sociaal kapitaal:

...het geheel van bestaande of potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutionaliseerd duurzaam netwerk van relaties van onderlinge bekendheid en erkentelijkheid (p. 132).

Indien we willen verklaren waarom sommige mensen beter dan anderen in staat zijn bepaalde ambities of andersoortige doelen te verwezenlijken, dan kunnen we er niet vanuit gaan dat mensen allemaal dezelfde kansen hebben. De één bevindt zich al in een betere startpositie binnen het maatschappelijk spel dan de ander. Dit wordt veroorzaakt door verschillen in verworven en toegeschreven eigenschappen en eigendommen. Dergelijke hulpbronnen zijn als het ware iemands kapitaal; materiële hulpbronnen vormen het economisch kapitaal, opvoeding en kennisoverdracht bieden de mogelijkheid om cultureel kapitaal

op te bouwen terwijl opleiding en instrumentele vaardigheden kunnen worden ingezet als menselijk kapitaal (ook Lin, 1982).

Sociaal kapitaal bestaat uit de hulpbronnen waartoe iemand toegang heeft via de mensen die hij kent. Persoonlijke relaties worden daarmee tot zogenaamde second-order resources; het gaat niet alleen om de relatie zelf, maar ook om datgene dat via de relatie ter beschikking komt zoals de kennis, de steun, vaardigheden en de invloed van de ander (Boissevain, 1974). Sociaal kapitaal is vergelijkbaar met de andere vormen van kapitaal in de zin dat het, binnen gegeven maatschappelijke beperkingen, omgezet kan worden in materiële en immateriële zaken (Coleman, 1988). Kenmerkend voor sociaal kapitaal is echter dat het niet waardevast is. Eenmaal opgebouwde relaties moeten worden onderhouden willen zij niet als potentiële hulpbron verloren gaan. Het belang dat men hecht aan een relatie kan echter in de loop van de tijd ook veranderen. Eén van de assumpties binnen de sociaal kapitaaltheorie is dat mensen om deze redenen doelgericht investeren en desinvesteren in relaties. Investeringsbeslissingen zijn noodzakelijk om relaties ook voor de toekomst zeker te stellen. Door contact te houden en elkaar onderling steun te verlenen verzekeren beide betrokkenen zich ervan dat zij, indien dit nodig is, een beroep op elkaar zullen kunnen doen (Bourdieu, 1980/1989). Wanneer mensen, bijvoorbeeld door veranderde omstandigheden van één van beide betrokkenen, van deze investeringen in de toekomst weinig meer verwachten, dan kunnen zij er ook van afzien de relatie verder te blijven onderhouden (Flap, 1987).

In het onderzoek, waarvan in dit proefschrift verslag wordt gedaan, staat deze investeringsgedachte centraal. Onderzocht wordt of de veranderingen die zich over een langere periode in relaties voordoen te voorspellen zijn vanuit veranderingen in de investeringen in die relaties. Het gaat hierbij om verandering en stabiliteit van de frequentie van het contact binnen de relatie; gezocht wordt naar een antwoord op de vraag waarom het contact in bepaalde relaties na enige tijd verwatert en in andere relaties het contact intensiever wordt of, ook over een langere periode gelijk blijft. Nagegaan wordt of deze verschillen verklaard kunnen worden met behulp van de verschillende overwegingen die een rol spelen bij de keuze om in een relatie te (blijven) investeren.

1.2. Persoonlijke relaties

1.2.1. Persoonlijke relaties als onderwerp van onderzoek

Aan de basis van het onderzoek naar netwerken van sociale relaties staat het zogenaamde sociogram van Moreno (1934); een grafische weergave van de voorkeur van mensen om met bepaalde anderen om te gaan.¹ Moreno werkte tijdens de Eerste Wereldoorlog in een kolonie van Italiaanse vluchtelingen in Oostenrijk. Ondanks het feit dat er pogingen waren gedaan om aan deze nieuw te vormen gemeenschap een zekere structuur te geven, bleken er veel conflicten te ontstaan. De oorzaak hiervan lag volgens Moreno in de wijze waarop zich verschillende groepen hadden gevormd op basis van etniciteit, politieke achtergrond of invloed. Hij ontwikkelde daarop het idee dat het mogelijk moest zijn om meer harmonieuze gemeenschappen te plannen met behulp van sociografische informatie en kennis over groepsprocessen. Dit ideaal en de theoretische uitgangspunten van Moreno zijn nooit erg aangeslagen. Echter, zowel zijn techniek om relaties in kaart te brengen, als zijn meer therapeutische methoden waarmee groepsprocessen beïnvloed zouden kunnen worden, zijn door velen nagevolgd. Moreno schrijft hier zelf over:

It is curious - and it may require some explanation - that it is these techniques which made sociometry famous and which have been universally accepted, whereas its underlying philosophy of life has been relegated to the dark corners of library shelves or entirely pushed aside (p. XV, 1934).

De grafische weergave van gegevens over relaties met behulp van punten en lijnen bleek niet alleen zeer illustratief, maar ook een belangrijk instrument bij zowel kwalitatieve als kwantitatieve analyse (Leinhardt, 1977). Opvallend daarbij is dat de ontwikkeling van de analysemethoden en de kennis over de betekenis van het netwerk niet altijd parallel zijn verlopen. In het begin was dit in grote lijnen nog wel het geval. In de jaren vijftig gaven een aantal kleinschalige cultureel-antropologische veldstudies een impuls aan het onderzoek naar de invloed van de structuur van sociale netwerken op het dagelijks leven.

Barnes (1954) was op zoek naar de invloed van de klassestructuur in een Scandinavische gemeenschap van voornamelijk vissers. Hij maakte zichtbaar hoe door de complexe structuur van de verwantschaps-, vriendschaps- en werkrelaties één netwerk - een social field - ontstaat,

¹ In 1933 werd de basis gelegd voor de zogenaamde 'Sociometrische beweging' die sinds 1937 het tijdschrift *Sociometry, journal of interpersonal relationships* uitgaf.

zonder veel hiërarchie en zonder grote scheidslijnen tussen bepaalde groepen mensen. Bott (1957/1971) vestigde de aandacht op de samenhang tussen de rolverdeling binnen een gezin en de mate waarin de netwerken van man en vrouw met elkaar verbonden zijn.² In beide studies werd een causaal verband gelegd tussen de structuur van het netwerk waardoor relaties onderling verbonden zijn en de invloed die die relaties hebben op het dagelijks leven van mensen. Door navolgers van Barnes en Bott wordt dit als uitgangspunt wel overgenomen, maar wordt het accent gelegd op hetzij de structuur, hetzij de functie van het relatienetwerk. In het netwerkonderzoek dat plaatsvond in de veertig jaar die hierop volgden, zijn dan ook twee stromingen te herkennen die, hoewel men elkaars bevindingen gedeeltelijk wel integreerde, lange tijd geheel eigen onderzoeksagenda's aanhielden.

Binnen de eerste stroming is een groot aantal maten ontwikkeld om de structuur van het netwerk te beschrijven en verschillende netwerken met elkaar te kunnen vergelijken. Het kan hierbij gaan om netwerken van personen, maar ook van organisaties, bedrijven of landen. Van belang is steeds op welke manier al de eenheden uit een bepaalde, beperkte groep van eenheden, onderling met elkaar verbonden zijn. De onderlinge verbondenheid via persoonlijke relaties, de uitwisseling van goederen, gedeelde invloedsferen of elke ander sociaal verband, wordt vastgelegd in zogenaamde graphen of in matrixen. Bij graphen vormen de punten de eenheden en de lijnen de verbanden. In matrixen zijn in de rijen en kolommen de eenheden weergegeven en in de cellen hun onderlinge verbondenheid. Op deze manier kan bijvoorbeeld worden bepaald hoe centraal bepaalde eenheden zijn in het netwerk, welke eenheden samen kleine deelnetwerken vormen, de zogenaamde cliques en clusters, en hoe dicht de onderlinge verbondenheid is binnen het netwerk als geheel (voor een uitgebreid overzicht zie Stokman, 1985). Hoewel met name het meer beschrijvende onderzoek binnen deze stroming een grote vlucht heeft genomen, wordt er ook theorievormend en toetsend onderzoek verricht. Belangrijke inspiratiebronnen waren daarbij het werk van Davis, Holland en Leinhardt (voor een overzicht zie Davis, 1979) en het werk van Cartwright en Harrary (1956) die elk eigen hypothesen ontwikkelden en toetsten over de verschillende mogelijke structuren die netwerken kunnen aannemen. Davis, Holland en Leinhardt stellen dat zogenaamde transitieve triaden (wanneer A met B en B met C verbonden zijn, dienen ook A en C verbonden te zijn) de basis vormen voor de vorming van

² Ook zij was overigens in eerste instantie op zoek naar sociaal-economische invloeden. Gedurende haar onderzoek werd echter steeds duidelijker dat de structuur van het gezamenlijk netwerk verklaart waarom in bepaalde gezinnen een strikt gescheiden taakverdeling gehandhaafd kan blijven terwijl in andere gezinnen man en vrouw genoodzaakt zijn vaker een beroep op elkaar te doen en dus meer taken te delen.

stabiele netwerken. Cartwright en Harrary werkten, op basis van Heiders cognitieve balanstheorie (1957) voorspellingen uit over communicatie- en relatiepatronen binnen kleine groepen. Kort gezegd komt dit erop neer dat mensen bij het aangaan van relaties naar een zeker evenwicht zullen streven, naar overeenstemming in opinie waar het objecten betreft en overeenstemming van sympathieën en antipathieën waar het andere relaties betreft. Er ontstaat instabiliteit wanneer binnen één relatie mensen verschillend over iets of elkaar denken of wanneer binnen eenzelfde groep naast elkaar zowel positieve als negatieve relaties tussen mensen ontstaan (Zeggelink, 1993). Beide thesen functioneren op dit moment nog steeds als centrale axioma's in de sociale netwerkanalyse.³

Binnen de tweede stroming ligt de nadruk op de inhoud van de relaties tussen individuen en de invloed die deze heeft op iemands functioneren. Het gaat hierbij vooral om de mensen waarmee iemand in direct contact is, het zogenaamde egocentreeerde of persoonlijke netwerk (Mitchell, 1974) en niet zozeer om hoe alle relaties onderling verbonden zijn. Als uitvloeisel van de antropologische veldstudies die op dat moment al een lange traditie kennen (Boissevain, 1974) werd in Engeland en de Verenigde Staten sociologisch onderzoek opgezet naar de verbondenheid tussen mensen in de Westerse samenleving: de zogenaamde communitystudies.⁴ Dit soort onderzoek werd deels ingegeven door de vraag of, door (sociale) mobiliteit en urbanisatie, de basis niet is weggevallen van de gemeenschappen van onderlinge solidariteit waarop mensen vroeger een beroep konden doen (ook Coleman, 1991). Sociale participatie, de deelname aan vrijwilligersorganisaties en lidmaatschap van kerkgenootschappen staat in dergelijk onderzoek veelal centraal. Op een gegeven moment schuift de vraag naar de cohesie tussen mensen - de zogenaamde community question (Wellman, 1979) - enigszins naar de achtergrond en gaat meer en meer de aandacht uit naar de individuele relaties en de uitwisseling van steun die daarbinnen plaatsvindt (o.a. Shulman, 1975; Wellman, 1979, 1993; Fischer, 1982; Litwak, 1985; Felling e.a. 1991). Een belangrijk uitvloeisel van dit onderzoek is de kennis die verworven is over de invloed van persoonlijke relaties - de sociale steun - op iemands gezondheid (voor een kritisch overzicht Schrameijer, 1990). Daarnaast is er een groeiend aantal onderzoeksbevindingen die erop wijzen dat verschillen in de omvang en

³ Anderson (1979) wijdt een kritische bespreking aan de toepasbaarheid van beide thesen waar het persoonlijke relaties betreft. Naar zijn idee zijn met name vriendschapsrelaties veelal niet transitief en wordt lang niet in elke context gestreefd naar een cognitief evenwicht bij een vriendschap zou het vooral gaan om de unieke kwaliteiten van die persoon en niet om wie zijn vrienden weer zijn en/of zijn houding tegenover zaken die los van de relatie staan.

⁴ Voorbeelden hiervan zijn studies door Young & Wilmott, 1957; Litwak & Szelenyi, 1969; Laumann, 1969, 1973; Babchuk & Booth, 1969; Sampson, 1988.

aard van sociale netwerken een belangrijke verklaring kan zijn voor andere, sociologisch belangrijke verschillen, zoals verschillende kansen op de arbeidsmarkt (Graaf & Flap, 1988; Boxman, 1992), verschillen in inkomen (Boxman et al, 1990) en het gebruik van professionele voorzieningen (Kadushin, 1966; Oosterbaan & Zeldenrust, 1985). Het netwerk van sociale relaties blijkt daarnaast van belang bij het verwerven van informatie (Bernard & Killworth, 1979) en de wijze waarop mensen hun mening over iets bepalen (Allan, 1975). Met deze onderzoeksresultaten krijgt het idee dat relaties vooral als hulpbron belangrijk zijn, steeds meer voet aan de grond.

Hoewel beide stromingen zich enige tijd elk langs een eigen weg ontwikkelden, worden de laatste decennia steeds vaker pogingen gedaan de theoretische inzichten te integreren. In eerste instantie waren de leden van het netwerk in de structurele netwerkanalyse niet meer dan gelijke punten in een graph. Op dit moment wordt echter in de analyse duidelijk rekening gehouden met onderlinge verschillen; elke actor wordt gekenmerkt door bijvoorbeeld hulpbronnen, specifieke invloedsrelaties of bepaalde preferenties (vergelijk Stokman, 1992; Zeggelink, 1993). In studies naar de netwerken van persoonlijke relaties werd altijd al veel aandacht besteed aan de kenmerken van de verschillende leden van het netwerk en de hulpbronnen waarover zij beschikken, maar werden eigenlijk geen structuurkenmerken gebruikt, met als uitzondering een globale dichtheidsmaat (Israel & Rounds, 1987). In Granovetters these (1974) over de sterkte van zwakke bindingen, wordt al een verband gelegd tussen de structuurkenmerken van een relatie en de waarde van die relatie als hulpbron: relaties met mensen die niet hecht in het eigen netwerk zijn ingebed, maar die wel een brug vormen naar andere netwerken, zouden veelal een betere toegang tot nieuwe hulpbronnen verschaffen dan die met mensen met wie men door een groot aantal gezamenlijke relaties in een veel hechtere relatie is verbonden. Lin (1982), maar vooral ook Coleman (1991) en Burt (1991) geven wegen aan om, via een uitwerking van Granovetters these, de betekenis van bepaalde relaties te bepalen aan de hand van zowel de hulpbronnen waarover de ander beschikt, als de wijze waarop de relatie is verbonden met andere relaties binnen en buiten het eigen netwerk (ook Yamaguski et al, 1988).

Een belangrijk uitgangspunt bij deze wijze van integratie van inzichten uit de twee hoofdstromen binnen de sociale netwerkanalyse is het idee dat het netwerk van relaties zowel een beperkende als een faciliterende rol speelt in het dagelijks leven van mensen (Flap, 1987). Het feit dat mensen op een bepaalde manier met elkaar verbonden zijn, heeft een instrumentele functie: het verruimt hun mogelijkheden om toegang te

krijgen tot nieuwe hulpbronnen. Het netwerk legt echter tevens restricties op aan hun gedrag en beperkt bijvoorbeeld de mogelijkheden om nieuwe relaties aan te gaan (zie ook Coleman, 1991). De assumptie is nu dat de keuze van mensen om bepaalde relaties aan te gaan en andere te verbreken, beïnvloed wordt door beide aspecten: het instrumentele en het restrictieve perspectief. Op dit moment is er nog weinig empirisch onderzoek naar de restrictieve invloed van het netwerk op de relaties die mensen aangaan (zie Leenders, 1995), mede omdat de nadruk vooral uitgaat naar de instrumentele aspecten, het verklaren van de effectiviteit van bepaalde relaties in het netwerk.

Er zijn wel bevindingen uit onderzoek die duidelijke indicaties geven over welke factoren van invloed zijn op de opbouw en het onderhoud van netwerken van persoonlijke relaties. Zo is er in beschrijvende zin, mede door bovengenoemde vragenlijststudies en enkele (semi-)nationale surveys (Marsden, 1987; Poel, 1993; Tjihuis, 1994), veel bekend over welke mensen een groot aantal persoonlijke relaties ter beschikking hebben en welke mensen op een veel kleinere groep mensen zijn aangewezen. Het gaat daarbij vooral om sociaal-economische kenmerken, de levensfase waarin iemand zich bevindt en de mogelijkheden die iemands sociale omgeving biedt voor het aangaan van contacten. Kort samengevat⁵ komt dit erop neer dat iemands netwerk van relaties groter is naarmate iemand jonger is, meer opleiding heeft, over meer inkomen beschikt en meer contactmogelijkheden heeft via de partner, het werk en/of een verstedelijkte leefomgeving. Daarnaast zijn er verschillen tussen mannen en vrouwen, met name waar het de aard van de relaties in het netwerk betreft. Gedurende de eerste helft van hun leven zouden vrouwen meer dan mannen contacten onderhouden met familie en buren. Mannen hebben in dit geval meer vriendschaps- en collegiale contacten. Bij het ouder worden verschuiven de accenten. Vrouwen blijken dan veel beter in staat vriendschappen en andere contacten buiten het familieverband aan te houden terwijl mannen meer en meer op hun familie zijn aangewezen (Booth, 1972; Fischer & Oliner, 1983).

Richtinggevend bij de beantwoording van de vraag waarom juist deze factoren van invloed zijn op de omvang van het netwerk is de uitspraak van Fischer dat:

People's position in the social structure (...) expose them to varying opportunities for forming relationships and provide them with varying means for taking advantage of those opportunities (1982, p. 254).

⁵ Van der Poel (1993), die zelf een uitvoerige analyse verrichtte naar de verschillen in de aard en omvang van persoonlijke netwerken geeft een uitgebreide bespreking van de onderzoeksliteratuur over deze verschillende factoren.

De focus ligt hierbij dus op de mogelijkheden en beperkingen die mensen hebben en niet zozeer op de doeleinden waarom mensen relaties aangaan. Dit laatste blijft veelal impliciet, hoewel wel gewezen wordt op verschillen in persoonlijke dispositie; niet iedereen heeft evenveel behoefte aan sociale contacten.⁶

Een derde tak van onderzoek waarin persoonlijke relaties centraal staan is vooral gesitueerd binnen de sociale psychologie. In Groot-Brittannië (o.a. Allan, 1979, 1990), maar ook in de Verenigde Staten verscheen een groot aantal studies over vriendschappen en romantische relaties, de zogenaamde close relationships (o.a. Kelley, 1979; Henrick, 1990). In deze studies zijn de doeleinden waarom mensen relaties aangaan wel onderwerp van onderzoek. Daarbij hangt veel af van de gekozen onderzoeksopzet. Wanneer in een experimentele setting wordt nagegaan welke kenmerken belangrijk zijn bij het aangaan van hechte relaties, dan blijkt het vooral te gaan om fysieke aantrekkelijkheid. Ook een zekere mate van overeenstemming tussen beide betrokkenen waar het gaat om leeftijd, sociaal-economische achtergrond, cognitieve vermogens en interesses speelt hierbij een rol (voor een overzicht Duck, 1988). Wanneer voor al langer bestaande, relaties wordt nagegaan welke functies deze relaties dienen te vervullen om als bevredigend te worden ervaren, dan komt de nadruk te liggen op de meer emotionele aspecten als intimiteit, openheid en mogelijkheden tot communicatie (Berscheid et al, 1990). In het onderzoek naar vriendschappen komt een wat completer beeld naar voren; het plezier in gezamenlijke activiteiten, vertrouwelijkheid, mogelijkheden voor emotionele steun en daadwerkelijke praktische hulp zijn de drie hoofdpijlers waarop deze keuzes berusten (o.a. LaGaipa, 1982; Buunk, 1983; Bolt, 1988).

Binnen deze onderzoekstraditie is er echter een opvallende lacune waar het om de invloed van de sociale context gaat. De processen die zich tussen de betrokkenen afspelen, vormen het kader waartoe het onderzoek zich veelal beperkt. Persoonlijke relaties worden steeds gezien als gebaseerd op een persoonlijke keuze zonder dat hierbij van veel

⁶ Omdat veel aandacht besteed wordt aan de risico's van isolement en het ontstaan van het gevoel van eenzaamheid bij mensen met relatief kleine netwerken, wordt de indruk weleens gewekt dat de meeste onderzoekers er impliciet van uitgaan dat hoe groter het netwerk na relaties is, hoe beter (vergelijk Fischer, 1982; Jong-Gierveld, 1984; Felling e.a., 1991). Hoewel een zekere nuancering hierbij noodzakelijk is (Tilburg, 1988; Dykstra, 1992) is deze stelling name vanuit het onderzoek naar de invloed van sociale steun wel begrijpelijk. Keer op keer blijkt er sprake van een positieve samenhang tussen de omvang van het netwerk en persoonlijke relaties en sociaal welbevinden (Sonderen & Ormel, 1991). Dit geldt zowel in het algemeen als in situaties waarin iemands functioneren wordt bedreigd door (chronische) ziekte (Janssen, 1992; Tjihuis, 1994) of verlies van dierbaren (Stevens, 1989; Morgan, 1989).

invloeden van buitenaf sprake is.⁷ Hoewel er wel enige aandacht is voor bijvoorbeeld verschillen tussen mannen en vrouwen en, in een enkel geval, voor de invloed van andere leden van het netwerk (o.a. Surra, 1988) worden in het algemeen meer sociologische aspecten verwaarloosd. Zoals de mogelijkheden die iemand heeft om relaties aan te gaan en de betekenis die bijvoorbeeld vriendschappen hebben voor iemands dagelijks functioneren.⁸ Belangrijke uitzonderingen hierop vormen de studies van Allan (1979; 1990) die onder andere beschrijft hoe de rol van vrienden en verwanten beïnvloed wordt door contextfactoren zoals de levensfase, sociaal-economische verschillen en meer culturele aspecten.

Kortom, op dit moment wordt er vanuit vele verschillende perspectieven onderzoek gedaan naar persoonlijke relaties. In grote lijnen, zonder de pretentie van volledigheid, is geschetst wat de belangrijkste bevindingen zijn binnen dit onderzoek. Er is zowel inzicht in de betekenis die relaties hebben voor mensen, informatie over de structurele factoren die het voorkomen van bepaalde relaties mogelijk beïnvloeden als kennis over de meer procesmatige aspecten die een rol spelen binnen relaties. Onduidelijk is hoe de verbinding ligt tussen de verschillende inzichten: hoe vanuit verschillen in de context en de verschillende betekenissen die relaties daarin kunnen hebben verklaard kan worden dat mensen er voor kiezen om bepaalde relaties wel en anderen niet te onderhouden.

1.2.2. Veranderingen in persoonlijke relaties over een langere tijd

Door vergelijking van de omvang van het netwerk van mensen van verschillende leeftijden is bekend dat persoonlijke relaties gedurende de levensloop aan voortdurende verandering onderhevig zijn (o.a. Hammer, 1980; Shulman, 1975; Sampson, 1988). Dit is niet zo verwonderlijk: instabiliteit is inherent aan de aard van vriendschapsrelaties en andere niet formele relaties. De waardering voor deze relaties wordt zelfs voor een deel bepaald door het feit dat de frequentie van contact niet vast ligt: men gaat met elkaar om om het contact zelf en niet omdat het 'moet' (Allan, 1979; Dykstra, 1989). Duck (1982) stelt dat binnen dergelijke

⁷ Deze kritiek wordt ook binnen de groep van sociaal-psychologische onderzoekers gedeeld. Bijvoorbeeld Milardo (1986) geeft een heldere analyse van de omissies binnen deze onderzoeksrichting en zetten aan tot een verbreding van het onderzoeksterrein.

⁸ Het grootste gedeelte van dit onderzoek gebeurt, om pragmatische redenen, onder studente van Amerikaanse universiteiten. Dit zou ook een reden kunnen zijn voor de verwaarlozing van de sociale context.

relaties mensen voortdurend bezig zijn met evaluatie en overwegingen omtrent het wel of niet voortzetten van het contact.

Empirische gegevens zijn niet alleen beschikbaar over het feit dat relaties in de tijd veranderen, maar ook over wanneer de meeste veranderingen zich voordoen. Het soort relaties dat mensen onderhouden, de frequentie waarin men elkaar opzoekt en de functie die de verschillende relaties hebben worden sterk bepaald door de levensfase waarin iemand zich bevindt (Hays & Oxley, 1986; Jong-Gierveld & Dykstra, 1993). In het algemeen wordt het aantal mensen waarmee men optrekt groter naarmate men ouder wordt. Mensen op middelbare en oudere leeftijd beperken in veel gevallen weer hun kring van contacten (o.a. Stueve & Gerson 1977; Litwak, 1985). Bepaalde, levensfase gebonden, gebeurtenissen zoals een huwelijk, de geboorte van het eerste kind en ook de eerste baan, worden vaak gezien als de aanleiding tot belangrijke veranderingen in relaties (o.a. Shulman, 1975).

Dit levenslopperspectief biedt een goed kader bij de beschrijving van de functies die relaties hebben in verschillende perioden in iemands leven (Kahn & Antonucci, 1980). Dit wil echter niet zeggen dat daarmee een verklaring wordt geboden waarom deze veranderingen optreden. Door de focus op de fasegebonden transitities wordt geen recht gedaan aan het feit dat er ook relaties verloren gaan na gebeurtenissen die niet aan een bepaalde levensfase zijn gebonden, zoals een scheiding (Rands, 1988; Broese van Groenou, 1991), de dood van de partner (Lopata, 1988; Stevens, 1989) een verhuizing (Hammer, 1980). Overigens is het zo dat genoemde, ingrijpende en vaak onverwacht optredende gebeurtenissen lang niet voor iedereen dezelfde gevolgen hebben. Zo leidt de combinatie van gezin en werk voor sommige vrouwen tot het verlies van contact met eigen vriendinnen, terwijl andere vrouwen hiervoor nog wel tijd blijken te kunnen inruimen (Vonderen, 1987; Karsten, 1992). En waar sommige mensen na het verlies van de partner door scheiding of overlijden goed in staat zijn een nieuw, aan hun situatie aangepast netwerk van relaties op te bouwen, blijken anderen eenzaam achter te blijven (Tilburg, 1989; Oosterbaan & Zeldenrust, 1985).

Starker et al (1993) wijzen erop dat het feit dat er veranderingen in het netwerk optreden op zichzelf niet een indicatie is dat er iets mis is binnen het netwerk. Een zekere mate van turn-over kan noodzakelijk zijn voor een adequate aanpassing aan een nieuwe fase (Wilcox, 1981). Aan het netwerk van relaties worden nieuwe relaties toegevoegd, terwijl oude relaties wegvallen. Over de duurzaamheid van relaties in het algemeen is echter heel erg weinig bekend (Hays, 1986, 1988). Het levenslopperspectief is tot nu toe de enige invalshoek op basis waarvan voorspellingen gedaan kunnen worden over de kans dat op een gegeven

moment bepaalde, tot dan goed onderhouden, relaties verwaarloosd zullen gaan worden.

1.2.3. Doelstelling van het onderzoek

In ons onderzoek zullen we aansluiten bij de vragen die ook mede door deze empirische bevindingen worden opgeworpen. Bij het ontwikkelen van een verklaring voor de verschillen in stabiliteit is het van belang aandacht te besteden aan de redenen waarom de veranderingen bij de ene persoon veel sterker ingrijpen dan bij anderen die hetzelfde meemaken. Voorspeld moet kunnen worden welke relaties precies worden verbroken of sterk in frequentie afnemen en hoe verschillen in stabiliteit kunnen worden verklaard. Waar de pretentie bestaat te komen tot een algemeen toepasbare verklaring, is het ook noodzakelijk om aandacht te besteden aan verschillen tussen veranderingen die zich voordoen onder gewone omstandigheden en de veranderingen na specifieke levensgebeurtenissen.

Het doel van ons onderzoek is algemene hypothesen te ontwikkelen en te toetsen die verschillen in stabiliteit en verandering verklaren binnen persoonlijke relaties over een langere periode. Concreet gaat het om de veranderingen over een periode van vier jaar waarbij speciale aandacht uitgaat naar de gevolgen van drie verschillende levensgebeurtenissen. Dit zijn levensgebeurtenissen waarvan uit eerder onderzoek bekend is dat deze relatief grote verschuivingen in het persoonlijke netwerk te weeg kunnen brengen. Twee levensfase-gebonden gebeurtenissen, namelijk de geboorte van het eerste kind en pensionering, en één gebeurtenis die minder nauw aan een bepaalde levensfase verbonden is en wel een verhuizing.

1.3. Verschillende verklaringen van veranderingen in persoonlijke relaties.

Er zijn verschillende theoretische invalshoeken die bouwstenen aan kunnen leveren voor de verklaring van de veranderingen die optreden in relaties. Vanuit de eerder beschreven onderzoeksrichtingen in de sociale netwerkanalyse, kunnen deelverklaringen worden afgeleid. Daarnaast is er nog een vierde benadering waarin de symbolische of morele invloeden centraal staat en die tot nu toe onbesproken is gebleven.

Binnen deze als laatste genoemde benadering ligt het accent op door normen gereguleerd gedrag. De wijze waarop relaties ontstaan en

onderhouden worden, wordt verklaard vanuit bepaalde binnen een cultuur geldende regels en rituelen. Zo is er volgens Allan (1979) in Westerse landen op dit moment sprake van een soort minimum-regulering van het contact binnen relaties tussen (schoon-)ouders, kinderen, broers en zusters. Het gaat daarbij om weinig intensief en diepgaand, maar wel regelmatig persoonlijk, telefonisch of schriftelijk contact dat niet wordt ingegeven door de intrinsieke waarde van de activiteit of de relatie. Cheal (1991) spreekt over een ritualisering van het familieleven, waarin sterk de nadruk is komen te liggen op de uitwisseling van boodschappen van verbondenheid en affectie. Ook relaties buiten de familie worden in stand gehouden door dergelijke, deels symbolische, inspanningen. Denk bijvoorbeeld aan de norm dat burens elkaar bij kleine calamiteiten bij zullen springen (Wilmott, 1986) en dat vrienden zich ongevraagd niet zullen bemoeien met de huwelijkse relatie (Oliker, 1989). Vrienden horen elkaar in vertrouwen te nemen (Wellman, 1992) en een uitnodiging aan een collega om te komen eten hoort beantwoord te worden met eenzelfde uitnodiging.

De constatering dat het altijd noodzakelijk is om relaties actief te blijven onderhouden, ook al kunnen sommige relaties formeel niet verbroken worden, is voor onze onderzoeksdoelstelling van belang. Het is echter moeilijk om vanuit een context van regels en normen een antwoord te formuleren op de vraag waarom en wanneer persoonlijke relaties veranderen. In het algemeen zullen de normen en rituelen zich niet voortdurend wijzigen. Het gehanteerde perspectief is om deze reden relatief statisch. Men lijkt te veronderstellen dat mensen voortdurend bezig zijn een bepaalde situatie en de bestaande relaties te consolideren. Dat mensen er voor kunnen kiezen om zich te onthouden van bepaalde symbolische handelingen en ervan afzien bepaalde relaties verder te onderhouden, blijft veelal onverklaard. Onduidelijk is ook hoe bepaalde normen of rituelen ontstaan⁹ en onder welke omstandigheden hiervan wordt afgeweken. Een laatste probleem is het sterk beschrijvende karakter van het merendeel van dit onderzoek. Het zicht op wat oorzaak en wat gevolg is wordt hierdoor belemmerd: zijn bepaalde relaties relatief stabiel omdat men elkaars 'beste vriend is' of wordt men 'beste vrienden' met degenen met wie men de meest stabiele relatie heeft?

Binnen de structurele netwerkbenadering is, zoals gezegd, met name de balanstheorie van belang. Evenwicht in de structuur en de wijze waarop

⁹ Een groot aantal auteurs zien normen als een manier waarop mensen stabiliteit en structuur kunnen scheppen in een complexe, snelveranderende maatschappelijke orde (Gouldner, 1960; Cheal, 1989; Coleman, 1991). Hiermee wordt eigenlijk gesuggereerd dat normen ontstaan in situaties waarin er een gebrek aan normen is.

relaties zijn ingebed (symmetrie, transitiviteit) worden gezien als belangrijke oorzaken voor stabiliteit (Davis & Leinhardt, 1972; Anderson, 1979). In de praktijk blijken bestaande netwerkstructuren op deze manier maar voor een deel te kunnen worden verklaard. Een groot aantal relaties heeft andere kenmerken dan op basis van de theorie voorspeld wordt (Davis, 1979; Bernard & Killworth, 1979). Verwachte veranderingen vinden in een groot aantal gevallen niet plaats: vrienden blijven vrienden ook al vallen bepaalde gezamenlijke contacten weg. Door de onderzoekers binnen deze traditie wordt meer en meer aandacht besteed aan de inhoud van de relatie als mogelijke verklaring voor deze falsificatie (Hallinan & Kubitschek, 1988).

Ook wanneer we ons richten op de inhoud van de relaties dan nog wordt niet in alle gevallen een adequate verklaring voor veranderingen in relaties geboden. Onderzoek naar romantische en vriendschapsrelaties wees uit dat het contact niet zomaar verandert wanneer mensen elkaar minder gaan waarderen (Duck, 1982). Positieve aspecten, zoals de kwaliteit van de relatie, het plezier dat men aan het contact ontleent en bijvoorbeeld openheid en aantrekkelijkheid dragen wel bij tot de stabiliteit van relaties. Zij verklaren op zichzelf niet waarom sommige mensen wel en andere over een langere periode geen contact houden (Hays, 1985). Zo constateert Wellman (1982) dat gemiddeld een kwart van iemands persoonlijke relaties bestaat uit contacten met mensen waarmee men eigenlijk liever niet was omgegaan. Wanneer mensen hun relaties zouden kiezen op basis van de kwaliteit van het contact, dan zouden deze personen niet in hun netwerk zijn opgenomen. Andersom is het opvallend dat mensen soms zelfs hun meest gewaardeerde vrienden uit het oog verliezen.

De meest gangbare theorie waarin aandacht wordt besteed aan het duale karakter van relaties - het feit dat er naast positieve aspecten, de baten, ook bepaalde kosten aan het onderhouden van een relatie vastzitten - is de zogenaamde ruiltheorie (o.a. Mauss, 1923/1970; Blau, 1964; Cook, 1987). Hierbij wordt er vanuit gegaan dat netwerken geconstrueerd worden door zich herhalende uitwisselingen tussen mensen. De wederkerigheid van deze ruil vormt de basis voor de relatie. Wanneer men het vertrouwen heeft dat men zo nodig op de ander in de toekomst terug kan vallen, dan hoeft er geen sprake te zijn van een volledig reciproque ruil, maar kan de ruil als het ware worden uitgesteld (Sahlins, 1976). Over het krediet dat mensen op deze manier bij elkaar opbouwen wordt niet gepraat en het hoeft ook niet persé te worden gebruikt (O'Connell, 1984). Dat laatste is afhankelijk van de behoefte van de ontvanger en de mogelijkheden van degene die hem iets verschuldigd is (Gouldner, 1960).

Hoewel deze theorie tot op dit moment zeer invloedrijk is en op vele manieren verder is onderbouwd (Homans, 1961; Emerson, 1974) en genuanceerd (Sahlins, 1976; Nye, 1979; Uehara, 1990) blijken ook hier weerleggingen mogelijk. Onderzoek leert dat niet-reciproke relaties worden aangehouden (Husaini, 1982) en dat reciproke en als bevredigend gepercipieerde relaties soms worden afgebroken (Hammer, 1980; Allan & Adams, 1989). Bepaalde auteurs stellen dat deze weerleggingen veroorzaakt worden doordat, wanneer relaties al geruime tijd bestaan, het erg moeilijk is om nog vast te stellen of er sprake is van een evenwichtige uitwisseling (Tilburg et al, 1991). Andere auteurs plaatsen kanttekeningen bij de toepasbaarheid van principes van directe ruil binnen primaire, affectieve relaties. De norm van wederkerigheid die in een economische marktsituatie geldt, zou binnen dergelijke relaties een veel minder grote rol spelen (O'Connell, 1984). Vriendschapsrelaties zouden bijvoorbeeld juist gekenmerkt worden door hun niet-instrumentele karakter: het contact wordt onderhouden vanuit een wederzijdse betrokkenheid en waardering voor de relatie zelf en niet als middel om een buiten de relatie gelegen doel te bereiken (Allan, 1977).¹⁰

Heath (1976) wijst erop dat de ruiltheorie een verbijzondering vormt van de rationele keuzetheorie. Vanuit de rationele keuzetheorie kan worden afgeleid dat niet alleen de functie die relaties kunnen hebben, maar ook de mogelijkheden en beperkingen van betrokkenen om relaties aan te gaan, voor het voetlicht dienen te komen (ook Poel, 1993). Zoals gezegd is het met name Fischer (1982) geweest die in zijn veel geciteerde onderzoek naar persoonlijke relaties veel aandacht besteedt aan de invloed van de structurele factoren. In studies van onder andere Gottlieb (1981) en Litwak (1985) zijn deze structurele factoren ook het startpunt bij de verklaring waarom er zulke grote verschillen zijn in de hoeveelheid steun die mensen vanuit hun relatienetwerk ontvangen.

Toch blijken ook verklaringen waarin rekening gehouden wordt met de restricties en voorkeuren van de betrokkenen nog niet helemaal volledig. In principe kunnen veranderingen in omstandigheden, bijvoorbeeld een verhuizing of toenemende drukte op het werk, verklaren waarom zelfs bij gelijkblijvende waardering, het contact binnen relaties toch afneemt (Fischer, 1982). Onverklaard blijft dan wel waarom het contact binnen bepaalde relaties niet verandert, ondanks een gebrek aan tijd of ondanks

¹⁰ Andere critici richten zich op respectievelijk de zogenaamde male bias in de ruiltheorie waardoor de aandacht te veel gericht is op onderlinge competitities tussen mensen en te weinig op zorgrelaties. Ook wordt gewezen op oversimplificaties, waardoor meer complexe motieven en emoties van mensen genegeerd worden (o.a. Cheal, 1991).

het feit dat men elkaar niet meer dagelijks kan spreken (o.a. Broese van Groenou, 1991).

Uit bovenstaande moeten we concluderen dat het op het eerste gezicht niet mogelijk is met behulp van elk van de meest gangbare theoretische benaderingen apart een verklaring te geven voor verschillen in stabiliteit van persoonlijke relaties. We hebben wel een aantal theoretische noties aangereikt gekregen waarmee deelverklaringen kunnen worden geformuleerd. Dit zijn:

1. De structuur van het netwerk waarin een relatie is ingebed, heeft invloed op de wijze waarop relaties veranderen;
2. het contact binnen relaties is niet vanzelfsprekend; om het contact binnen relaties aan te houden is het altijd noodzakelijk dat de betrokkenen daarvoor kiezen en zich daarvoor inspannen;
3. de mate van (uitgestelde) wederkerigheid binnen een relatie is van belang voor de vraag waarom mensen relaties blijven onderhouden;
4. bij de verklaring van veranderingen in relaties dient rekening gehouden te worden met de situatie van de beide betrokkenen, dat wil zeggen de restricties waaronder zij handelen.

Op dit moment zijn er twee theoretische stromingen die voortbouwen op de principes van keuze, reciprociteit en de invloed van de handelingsrestricties. Binnen de sociale psychologie zijn met name de ideeën van Thibaut en Kelley (1959) invloedrijk geweest. In deze visie wordt de stabiliteit van een affectieve relatie bepaald door de mate van loyaliteit - commitment - van beide partners. Deze vorm van onderlinge betrokkenheid is niet alleen afhankelijk van de directe kosten en baten van het contact, maar ook van de aantrekkelijkheid van de relatie in vergelijking met alternatieve relaties. Dit laatste wordt mede bepaald door de mate waarin in het verleden steun is verleend en verkregen. Rusbult (1980a, b, 1983, 1987) die deze laatste hypothese toetste aan de hand van longitudinale data over veranderingen binnen romantische relaties, bleek hiermee hele goede voorspellingen te kunnen doen over welke relaties wel en welke relaties niet verbroken zouden worden.

Binnen de sociologie heeft een gelijksoortige ontwikkeling van ideeën plaatsgevonden. Uitgangspunt is hierbij de gedachte dat de relaties in het persoonlijk netwerk deel uitmaken van iemands hulpbronnen. Deze hulpbronnen vormen iemands sociaal kapitaal (Bourdieu 1980/1989). Onder andere Flap (1987) en Coleman (1988, 1991) werkten uit wat dit laatste betekent voor de wijze waarop mensen hun relaties onderhouden. Of een relatie zal worden aangehouden en of een nieuwe relatie zal worden aangegaan hangt in deze opvatting niet alleen af van de hulpbronnen waar de relatie op een bepaald moment toegang toe geeft.

Tevens speelt de verwachting over het mogelijke nut van de relatie in de toekomst een rol. In onderzoek naar de meer instrumentele, verworven relaties, zoals het onderzoek naar arbeidsbemiddeling via informele contacten werd hiervoor reeds bevestiging gevonden (Lin e.a., 1981; Graaf & Flap, 1988). Ook veranderingen in de betekenis van persoonlijke relaties bij institutionele veranderingen, zoals die op dit moment bijvoorbeeld in Oost-Europa plaatsvinden, lijken goed te verklaren vanuit het idee dat bij een gewijzigd toekomstperspectief de waarde van relaties als sociaal kapitaal opnieuw bezien worden (Völker & Flap, 1991; Völker, 1995).

Het laat zich aanzien dat in ieder geval een aantal weerleggingen van andere theorieën kunnen worden verklaard door middel van een verbreding van de theorievorming met behulp van elementen uit de beide theorieën (Broese van Groenou, 1991). Daarbij is belangrijk dat in de verklaring voor veranderingen binnen relaties niet alleen de situatie op een bepaald moment, maar ook de ervaringen in het verleden en verwachtingen over het mogelijk nut van contacten in de toekomst worden betrokken. Daarnaast is het van belang aandacht te besteden aan het specifieke affectieve dan wel instrumentele karakter van relaties. In de volgende paragrafen zullen we wat langer stil staan bij beide theorieën en ingaan op de vraag in hoeverre een verdere theoretische uitwerking noodzakelijk is. In hoofdstuk 2 zullen we de beide theorieën integreren en worden ook de onderzoekshypothesen geëxpliciteerd. Aangegeven zal worden hoe binnen dit nieuwe theoretische kader de verschillende weerleggingen van voorgaande theorieën te verklaren zijn.

1.4. De sociaal kapitaaltheorie

Er zijn meerdere wetenschappers die ongeveer tegelijkertijd het idee van relaties als sociaal kapitaal zijn gaan gebruiken. Flap (1987) verwijst naar de antropoloog Whitten (1969) als degene die de term introduceerde en naar Boissevain (1974). Deze laatste gebruikte de term kapitaal om duidelijk te maken dat de waarde niet zozeer bepaald wordt door de relaties zelf, maar door de second order resources waartoe men via zijn relaties met anderen toegang krijgt.

Coleman (1991) noemt Loury (1977) als degene die het idee introduceerde. Loury bestudeerde de invloed van netwerken van relaties op de cognitieve en sociale ontwikkeling van kinderen. In Europa was het Bourdieu (1980/1989) die, zonder verdere bronvermelding, een invloedrijke theoretische beschouwing gaf over de invloed van sociaal kapitaal in vergelijking met economisch en cultureel kapitaal. Vier verschillende theoretische uitwerkingen van het begrip sociaal kapitaal

zullen we hier kort bespreken, namelijk die van Bourdieu, Flap, Coleman, en Burt (1991).

Bourdieu gebruikt het idee van sociaal kapitaal binnen een algemene theorie over de wijze waarop sociale stratificatie tot stand komt en in stand wordt gehouden. Bourdieu verwijst daarbij naar overgeërfd of via sociale interacties opgebouwd groepslidmaatschap. Een adellijke titel, het feit dat je bij een bepaalde club of clan behoort, of gewoon dat je de juiste mensen kent zijn in zijn visie voorbeelden van sociaal kapitaal. Een belangrijke veronderstelling bij Bourdieu is dat sociaal kapitaal een zichzelf versterkend effect heeft. Het feit dat mensen over veel sociaal kapitaal beschikken, maakt het hen mogelijk zich weer andere vormen van kapitaal te verschaffen, waardoor zij ook weer gemakkelijker hun netwerk uitbreiden. Sociaal kapitaal en andere vormen van kapitaal vullen elkaar aan en zijn, deels, voor elkaar inwisselbaar. Omdat niet duidelijk wordt hoe mensen sociaal kapitaal verwerven, wordt de suggestie gewekt van een relatief grote mate van determinisme: de verdeling van goederen over bepaalde groepen mensen lijkt zich niet zomaar te kunnen wijzigen.

Bij Bourdieu is sociaal kapitaal vooral een instrument waarvan de maatschappelijke elite gebruik maakt om onderling schaarse goederen te verdelen. Buiten beschouwing blijft hoe mensen handelen die geen toegang hebben tot deze elite. Flap (1987) geeft een verbreding aan dit theoretisch perspectief. Het gaat hem niet meer alleen om de verklaring van de wijze waarop de meest invloedrijke maatschappelijke kringen hun positie verzekeren, maar om relatievorming in het algemeen. Verwijzend naar Mauss (1923/1970) stelt hij dat mensen sociaal kapitaal opbouwen door anderen aan zich te verschuldigen (1987, p. 20). Het accent wordt hierbij verlegd van maatschappelijke structuren naar het doelgericht handelen van mensen. Flap maakt expliciet dat mensen bij de keuze om een bepaalde relatie aan te houden zich laten leiden door het idee dat deze op de lange termijn mogelijk van nut zou kunnen zijn:

Mensen zullen in sociaal kapitaal investeren al naar gelang hun idee over de te verwachte waarde van toekomstige hulp (p. 17).

Wanneer en in wat voor vorm de wederdienst zal plaatsvinden is echter niet zeker. Juist door het uitstel en de onduidelijkheid over het karakter van de wederdienst wordt als het ware een vangnet opgebouwd van potentiële hulpverleners waarop men op het moment dat het nodig is een beroep kan doen (O'Connell, 1984). De mate waarin geïnvesteerd wordt is afhankelijk van de verwachting dat de relatie over een langere periode

van tijd zal blijven bestaan. Flap noemt dit met een term van Axelrod (1984) *the shadow of the shared future*: wanneer deze lang is, dan behouden de investeringen hun waarde, naarmate deze korter is, er is minder zekerheid dat de relatie zal blijven bestaan, worden investeringen sneller afgeschreven.¹¹ Geheel in lijn met het idee van een kapitaalmarkt veronderstelt Flap (1987; Broese van Groenou & Flap, 1988) eveneens dat, wanneer de situatie zich wijzigt, de waarde van het in de relatie aanwezige sociaal kapitaal ook mee verandert.

Coleman (1988, 1991) accentueert nog sterker dan Flap het risico dat de ander op de langere termijn niet bereid is tot steun.

Time-asymmetries in delivery introduce risk into unilateral action or transaction for the party or parties who must invest resources before receiving a return (1991, p. 91).

Mensen gaan elkaar pas vertrouwen wanneer voor beiden de baten bij voortijdig afbreken kleiner zijn dan het potentiële verlies. Hoe langer men met elkaar omgaat des te groter is het verlies. Naarmate iemand minder alternatieven heeft zal hij een ander ook sneller vertrouwen. Als voorbeelden noemt Coleman onder andere de relatieve naïviteit van mensen die weinig contacten hebben waardoor ze een gemakkelijke prooi voor uitbuiters worden en het feit dat mensen in hoge nood geneigd zijn in iedereen vertrouwen te stellen.

Persons who lack alternative potential friends in where to place trust (and therefore anticipate a large gain from a given friendship), should be far more trusting and require far less time to develop trust in a potential friend than persons who have many alternative potential friends (1991, p. 105).

Op de formele analyse die Coleman gebruikt om dit te onderbouwen is op het eerste gezicht weinig aan te merken. Wel zijn een groot aantal tegenvoorbeelden te geven. Denk bijvoorbeeld aan de grote argwaan die eenzame mensen soms ten toon spreiden en het relatieve gemak waarmee juist populaire mensen, mensen dus met veel alternatieven, nieuwe relaties aangaan.

Een belangrijke basis voor vertrouwen is de verwevenheid van een relatie in een netwerk van andere relaties waardoor de kans dat verplichtingen niet nagekomen worden, kleiner wordt. Naarmate het netwerk waar beide betrokkenen deel van uitmaken hechter is, des te meer wordt hun gedrag gereguleerd door de hierbinnen geldende normen.

¹¹ Vanuit dit perspectief is ook te begrijpen waarom het binnen vriendschapsrelaties ongebruikelijk is om stil te staan bij de wederkerigheid. Daarvan zou immers de suggestie uitgaan dat iemand verwacht dat de relatie niet duurzaam zal zijn.

Individuals in social structures with high levels of obligations outstanding at any time, whatever the source of these obligations, have greater social capital on which they can draw (1991, p. 307).

Gelijkgestemdheid en verbondenheid binnen een gemeenschap fungeren volgens Coleman als een waarborg dat men, indien nodig, op elkaar kan terugvallen. Het risico dat een relatie voortijdig wordt afgebroken wordt hierdoor verminderd. In een dergelijk geval verliest iemand niet alleen die bepaalde relatie zelf, maar ook het vertrouwen dat de andere mensen in de gemeenschap in hem stellen. Bij Coleman zijn de hoeveelheid sociaal kapitaal die binnen een bepaalde gemeenschap aanwezig is, en de mate waarin mensen overeenstemming hebben over bepaalde normen, direct met elkaar verbonden. Hoe meer verplichtingen mensen bij elkaar hebben uitstaan, hoe gemakkelijker het wordt om normnaleving af te dwingen.¹²

Bij Burt (1991) vinden we een uitwerking van het sociaal kapitaalidee vanuit de meer wiskundig en modelmatige georiënteerde traditie van netwerkanalyse. Burt stelt dat, wanneer iemand de enige brug vormt tussen twee verder niet met elkaar verbonden netwerken, de bereidheid om aan deze persoon hulpbronnen ter beschikking te stellen ook groter zal zijn dan wanneer er geen sprake is van een dergelijke binding (vergeleijk Granovetter, 1974; ook Boxman et al, 1991). Omdat via deze persoon hulpbronnen ter beschikking komen die nog niet in de rest van het netwerk aanwezig zijn, wordt er door anderen veel belang aan de relatie gehecht en krijgt zo'n persoon ook veel invloed. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de positie van een Nederlands sprekend kind in een allochtone familie. Burt noemt dit structurele autonomie. Hij veronderstelt dat mensen, omdat zij daar baat bij hebben, er veel aan gelegen laten liggen om dergelijke brugfuncties te kunnen vervullen.¹³

1.5. Verdere nuancering van het basisidee

1.5.1. De invloed van de structuur van het netwerk

¹² Zo wijst Coleman op de familie- en vriendschapsrelaties die zorgen voor een efficiënte en betrouwbare gang van zaken binnen de diamanthandel, op schoolse vriendschappen die als basis fungeren voor ondergrondse organisaties van politieke activisten in Korea en op de grote mate van veiligheid op straat in homogene buurtschappen in Israël.

¹³ In zekere zin veronderstelt Burt dat mensen er in sommige situaties naar zullen streven om de relatie intransitief te houden. Immers als 'brug' heeft persoon A voordeel bij het ontbreken van een relatie tussen B en C. It is the "tertius gaudens", the third who benefits; a person successfully developing and exploiting structural holes (intransitieve triaden, JTVB) between other people as entrepreneurial opportunities (Burt, 1991, p. 19).

Volgens de sociaal kapitaal theorie zouden mensen zich bij het aangaan van relaties laten leiden door de potentiële hulpbronnen die binnen de relatie aanwezig zijn. Er blijken twee opvattingen naast elkaar te leven over de potentiële waarde van deze hulpbronnen. Voor Flap (1987) en Burt (1991) zal de verwachte waarde van een relatie groter zijn naarmate de ander deskundiger, invloedrijker en/of competent is. Deze veronderstelling is onder andere gebaseerd op de zogenaamde strength of position - these van Lin:

As one reaches up to a contact with better resources, the chances increase that the contact's resources will help in achieving the goal of the ego's instrumental action (1982, p. 133).

Iemand beschikt dus over meer sociaal kapitaal naarmate de leden van zijn netwerk meer opleiding hebben genoten en/of zich op belangrijkere maatschappelijke posities bevinden.

Voor Coleman daarentegen gaat het niet om de absolute waarde van de hulpbronnen van de ander, maar (ook) om de mate waarin de ander in staat is die hulpbronnen ten dienste van de betrokkene te stellen. In zijn visie zijn bijvoorbeeld de (dagelijkse) aanwezigheid van de ander, een intensief persoonlijk contact, gelijkgestemdheid en het feit dat men deel uitmaakt van eenzelfde gemeenschap, voorwaarden voor het overdragen van de hulpbronnen. Ook Bourdieu wijst op het geïnstitutionaliseerde karakter van relaties welke gebaseerd zijn op een gezamenlijke afkomst en/of het lidmaatschap van eenzelfde groepering. Afhankelijk van de dichtheid van het netwerk (bij Coleman is dit de closure) worden meer garanties voor steun geboden: immers hoe hechter het netwerk, hoe meer sociale controle. Daarnaast zijn er ook meer mogelijkheden voor indirecte wederdiensten: dat wil zeggen dat bijvoorbeeld persoon A zijn 'schuld' aflost bij B door voor C, die bij B nog in het krijt stond, iets te doen. Zowel Coleman als Bourdieu stellen dat de waarde van de relaties groot is wanneer door de verwevenheid tussen verschillende relaties het risico klein is dat de ander in de toekomst mogelijk niet tot steun bereid is.

Ook Burt geeft aan dat het wel noodzakelijk is dat de ander tot steun bereid is. Voor hem is het echter niet de druk die vanuit andere relaties op de betrokkenen wordt gelegd, maar het belang dat beide betrokkenen aan de relatie hechten, die voorkomt dat deze wordt afgebroken. Hoe groter voor de één het relatieve belang van de relatie is ten opzichte van de rest van de relaties in zijn netwerk, des te meer invloed de ander op die persoon kan uitoefenen en hoe meer zekerheid deze tevens heeft over de

gezamenlijke toekomst.¹⁴ Een relatie met iemand in een dicht verweven netwerk is veelal minder aantrekkelijk omdat de hulpbronnen waartoe die relatie toegang biedt ook via de andere gezamenlijke relaties ter beschikking komen. Omdat dit voor beide betrokkenen geldt kunnen zij elk ook weinig invloed op elkaar uitoefenen. Juist naarmate de verwevenheid tussen relaties kleiner is zou het risico dat de ander in de toekomst mogelijk niet tot steun bereid is ook kleiner worden.

De verschillende visies liggen minder ver uit elkaar dan op het eerste gezicht lijkt: zowel het nut dat de hulpbronnen kunnen hebben indien men hier toegang toe krijgt als de kans dat de ander hiertoe ook bereid is, bepalen tezamen de waarde van die relatie als sociaal kapitaal. De auteurs besteden alle drie aandacht aan beide aspecten, alleen bij Coleman ligt het accent op bepaalde structuren die waarborgen dat de hulpbronnen ook beschikbaar komen terwijl in de uitwerking van Burt gesuggereerd wordt dat mensen doelbewust afwegingen maken over de risico's die zij lopen door in anderen te investeren.¹⁵

In dit geval neemt Flap een soort middenpositie in. De bereidheid tot steun is bij hem zowel afhankelijk van het potentiële nut dat beide betrokkenen van de relatie verwachten als van de structurele belemmeringen die iemand er van kunnen weerhouden een relatie voortijdig af te breken. Zo wordt bijvoorbeeld verondersteld dat de duur van de gezamenlijke toekomst bij familierelaties langer is dan bij niet-familierelaties (Broese van Groenou, 1991). Of relaties met mensen in relatief hoge sociale posities nuttig zijn, is ook deels afhankelijk van andere structurele condities. Zij kunnen wellicht wel een toegang vormen tot meer informatie en nieuwe contacten, maar dat wil nog niet zeggen dat men via hen ook daadwerkelijk de eigen positie kan veranderen (vergelijk Lin, 1982). Immers, hoe groter het verschil in hulpbronnen, hoe minder groot het belang van degene met de hoogste sociale positie om de eigen hulpbronnen toegankelijk te maken.

¹⁴ Paradoxaal genoeg heeft degene die het minste belang heeft bij de relatie dus het meest sociaal kapitaal. Dat komt omdat hij of zij juist door het geringe belang dat aan de relatie gehecht wordt, de meeste zeggenschap heeft over de gezamenlijke toekomst. Dit houdt tevens in dat degene die zelf over de meeste hulpbronnen beschikt ook de meeste zekerheid heeft dat zijn investeringen hun waarde behouden. Knipscheer (1989) wijst er op dat daardoor de grotere vrijheid van handelen ontstaat. In navolging van onder andere Ross (1921) noemt hij dit het principe van het minste belang: naarmate iemand minder afhankelijk is van een relatie, krijgt hij meer mogelijkheden om de relatie naar eigen goed denken in te vullen, degene die afhankelijk is, heeft die ruimte daarentegen niet.

¹⁵ Boxman, Flap en Weesie (1992) geven een verdere uitwerking aan het idee van Burt dat de waarde van een bepaalde relatie als sociaal kapitaal afhankelijk is van de mate van 'structurele autonomie'. Omdat wij ons voor een belangrijk deel beperken tot de directe relaties die mensen met elkaar hebben en niet ook alle indirecte relaties in het netwerk daarbij in ogenschouw nemen, voert het te ver om deze uitwerking hier helemaal te schetsen.

Met uitzondering van Bourdieu gaan alle auteurs uit van het idee dat de wijze waarop relaties worden aangegaan en onderhouden het best te begrijpen is als het resultaat van een keuzeprocess: mensen trachten hun relaties zo optimaal mogelijk af te stemmen op hun situatie. In de ideeën over welke factoren het handelen van mensen beïnvloeden zijn echter wel accentverschillen herkenbaar. De uitwerking die Flap en Burt geven aan het sociaal kapitaalidee kenmerkt zich door de grote nadruk op het doelgericht handelen. In hun visie ontstaat sociaal kapitaal omdat mensen, met de bedoeling daar zelf beter van te worden, zich aan elkaar 'verplichten'. Ook Coleman gaat uit van doelgericht handelende actoren, maar hij wijst erop dat, op macroniveau, sociaal kapitaal voor een belangrijk deel voortvloeit uit bestaande sociale structuren zoals het gezin, het kerkgenootschap, de werkkring. Bij Bourdieu blijft onduidelijk of mensen doelbewust bepaalde relaties aangaan of dat sociaal kapitaal ontstaat als een nevenprodukt van andere al dan niet intentionele handelingen en omstandigheden. In ieder geval wordt zowel bij Bourdieu als bij Coleman benadrukt dat sociaal kapitaal in sommige gevallen het karakter heeft van een collectief goed. Niet alleen wat iemand zelf investeert in zijn relaties bepaalt diens sociaal kapitaal. De waarde van de relatie wordt mede bepaald door de mate waarin andere leden van het gezamenlijk netwerk in elkaar hebben geïnvesteerd.¹⁶

Door de grote nadruk op doelgericht gedrag wekken Flap en Burt de suggestie dat alle relaties waarover zij spreken worden aangegaan met instrumentele intenties. Burt geeft zelfs expliciet aan dat relaties die worden onderhouden 'om de relatie zelf', zoals vriendschapsrelaties, door hem buiten zijn analyse worden gehouden. Hij beperkt zich tot relaties die mensen aangaan met het idee om zo nieuwe hulpbronnen ter beschikking te krijgen: in dat geval is het zaak om zo weinig mogelijk in al hecht in het netwerk ingebedde relaties te investeren. Bij vriendschappen, die bij Burt dus geen onderdeel van iemands sociaal kapitaal vormen, kan juist het feit dat men veel gezamenlijke vrienden heeft een garantie geven van duurzaamheid en ook het plezier in het contact verhogen. Burt zegt bijvoorbeeld over vriendschapsrelaties:

Here the purpose is to relax in the congenial environment of low maintenance and highly redundant contacts. Judging these contacts for efficiency and effectiveness would not only be unproductive, it would be offensive. Such interpersonal flatulence can cut you off from the important network benefits provided by informal social relations (1991; p. 10).

¹⁶ Coleman wijst er ook op dat mensen door bijvoorbeeld hulp te weigeren of door betaald hulp te nemen de waarde van het sociaal kapitaal binnen hun netwerk doen verminderen. Coleman heeft wat dit betreft een wat somber toekomstperspectief. Ook de groei van de verzorgingsstaat en bijvoorbeeld het feit dat steeds meer vrouwen de opvoeding van hun kinderen aan betaalde krachten overlaten leidt volgens Coleman tot een verontrustende afbraak van sociaal kapitaal.

Het onderscheid tussen de instrumentele en de meer persoonlijke relaties vinden we niet terug bij Bourdieu of Coleman.

Ons inziens kunnen de hiervoor beschreven accentverschillen voor een belangrijk deel begrepen worden vanuit het idee dat niet steeds over dezelfde soort relaties gesproken wordt. Zo hebben sommige relaties een bepaalde waarde als sociaal kapitaal omdat zij toegang bieden tot zaken die in principe buiten de relatie zelf staan, zoals kennis, informatie, invloed en andere vormen van praktische hulp. Andere relaties ontleen daarentegen vooral hun waarde aan het contact zelf. Het plezier dat men aan elkaar beleeft, het feit dat men over vertrouwelijke zaken met elkaar kan spreken, de emotionele steun die wordt verleend.¹⁷ De toekomstige baten van een relatie en/of de zekerheid van de gezamenlijke toekomst moeten wellicht voor deze twee soorten relaties op een verschillende manier worden vastgesteld. In het geval van de relatie die men is aangegaan 'om de relatie zelf' is het wellicht van veel minder belang dat de ander invloedrijk is of over veel informatie beschikt. Als het gaat om de zekerheid dat men ook in de toekomst nog met elkaar om zal gaan dan zal bij de meer instrumentele relaties het accent liggen op het wederzijds belang dat beide betrokkenen aan de relatie hechten. Bij de meer persoonlijke relaties krijgt een dergelijke belangenafweging veel minder nadruk: de norm dat men elkaar niet zo maar in de steek laat zal bijvoorbeeld een grotere rol spelen.

Dat sociaal kapitaal een doelspecifiek karakter heeft wordt door sommige auteurs wel onderkend. Flap stelt in eerste instantie dat sociaal kapitaal voor vele doeleinden inzetbaar is: het werkt als een haarlemmerolie. Hij scherpt dit echter wel verder aan: relaties die een positieve invloed hebben op bijvoorbeeld het sneller vinden van een baan, hoeven niet tegelijkertijd ook bij te dragen aan iemands verdere welbevinden. Coleman benadrukt zelfs dat relaties in sommige gevallen een positieve, faciliterende, invloed kunnen hebben op het ene levensterrein doch een negatieve, belemmerende, invloed op een ander levensterrein (1991, p. 311).

Wanneer relaties met verschillende doeleinden worden aangegaan, zou het ook mogelijk kunnen zijn dat niet in alle gevallen dezelfde overwegingen een rol spelen bij de keuze om in die relatie te blijven

¹⁷ Lin (1982) maakt een in dit opzicht verhelderend onderscheid tussen relaties die **me** instrumentele dan wel met expressieve doeleinden worden aangegaan en onderhouden. Relaties gebaseerd op instrumentele intenties zouden **bijdragen** aan sociale mobiliteit en, op de lange termijn, een verandering naar een meer gelijke verdeling van schaarse goederen in de maatschappij. Relaties gebaseerd op expressieve handelingen zouden een waarborg **biede** voor solidariteit en stabiliteit binnen sociale groepen.

investeren. Afhankelijk van het karakter van de relatie ligt het accent in meer of mindere mate op het toekomstperspectief, de investeringen uit het verleden of de directe kosten en baten.

Een dergelijke gedifferentieerde uitwerking van het sociaal kapitaalidee biedt mogelijk een verklaring waarom bijvoorbeeld kinderen de relaties met hun bejaarde ouders aanhouden, ondanks het feit dat zij de investeringen die zij nu in die relatie doen er ook in de toekomst nooit meer 'uit krijgen'. Voor dergelijke affectieve relaties lijkt de uitwerking die Flap en Burt aan de sociaal kapitaaltheorie geven, minder geschikt. Vanuit de invalshoek van Coleman is weer moeilijk te begrijpen waarom mensen waarde kunnen hechten aan het contact met bijvoorbeeld mensen die men tegenkomt op reis, relatief vreemden waarmee men heel weinig gemeen heeft en met wie het contact zuiver gebaseerd is op vrijwilligheid. Wellicht is het echter zo dat juist bij deze relaties het feit dat men plezier heeft in elkaars aanwezigheid de voornaamste reden is voor contact. Investeren uit het verleden en/of ideeën over toekomstig rendement spelen geen rol zolang in ieder geval de directe kosten en baten in evenwicht zijn.

1.5.2. De rol van de uitgestelde ruil

Het basisidee uit de sociaal kapitaaltheorie dat mensen relaties aangaan en onderhouden door in elkaar te investeren, sluit aan bij ideeën die recent binnen het sociaalpsychologisch onderzoek zijn ontwikkeld. Uitgaande van de noties dat de wederkerigheid van kosten en baten van invloed zijn op veranderingen, ontwikkelde Rusbult (1980a, b, 1983, 1987) haar zogenaamde investeringsmodel. Door Broese van Groenou (1991) is vastgesteld dat dit model een bijdrage kan leveren voor de verklaring van veranderingen in persoonlijke relaties vanuit de sociaal kapitaalgedachte. Van belang is daarbij dat Rusbult ook voorspellingen doet over de kans op behoud of verlies van contact binnen verschillende relaties. Bij Rusbult spitst zich dit toe op verschillen tussen romantische relaties.¹⁸ De theoretische achtergrond van Rusbults investeringsmodel is de interdependentietheorie van Thibaut en Kelley. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de beslissing om een contact aan te houden afhankelijk is van een afweging van de directe kosten en baten van dat contact tegen-

¹⁸ Rusbult schreef ook enkele artikelen waarin arbeidsrelaties en met name de loyaliteit van de werknemer aan het bedrijf, centraal staan (o.a. Rusbult et al, 1991). In deze artikelen worden dezelfde basisideeën over de rol van investeringen uit het verleden gehanteerd, maar worden ook andere theoretische noties, speciaal gericht op de arbeidssituatie, toegevoegd. Wij zullen ons vooral richten op Rusbults theoretische uitwerking van het investeringsidee voor romantische relaties en haar empirische bevindingen in deze.

over de directe kosten en baten van mogelijke alternatieve contacten. Rusbult voegt hier het element van investeringen aan toe. Zij wil daarmee aangeven dat niet alleen de kosten en baten op een bepaald moment een rol spelen maar dat mensen bij de beslissing om bij elkaar te blijven ook mee laten wegen wat zij in het verleden in elkaar hebben geïnvesteerd.

Rusbult verstaat onder investeringen de tijd die men aan het contact heeft besteed, de emotionele en fysieke inspanningen die men zich heeft getroost en ook de gezamenlijke herinneringen, gedeelde bezittingen en activiteiten die altijd samen werden ondernomen. Eigenlijk zijn dit in het verleden gemaakte kosten, de zogenaamde sunk costs. Aangezien deze kosten al gemaakt zijn wordt het aantrekkelijker om deze relatie te blijven onderhouden in plaats van een andere relatie aan te gaan. Het wordt onaantrekkelijker om een relatie op te geven naarmate men meer dingen samen deelt: een huis, kinderen, gezamenlijke vrienden, maar ook de gedeelde ervaringen, het feit dat de ander je heel goed kent. Rusbult legt hiermee de nadruk op het feit dat, wanneer mensen uit elkaar gaan, zij niet alleen de relatie verliezen, maar ook alles wat daarmee nauw verbonden is.

In de theorievorming over sociaal kapitaal gaat het bij investeringen veelal om uitgestelde ruil. Bourdieu zegt hierover:

Het is (...) juist het verstrijken van de tijd waardoor een simpele schuld kan worden getransformeerd in die rekening van ongespecificeerde verplichting die 'dankbaarheid' heet. In het onderscheid van de cynische, maar ook economische doorzichtigheid van de economische ruil (...) wordt de sociale ruil getekend door een wezenlijke dubbelzinnigheid die miskennin g veronderstelt, dus een vorm van geloof en mauvaise foi (in de zin van zelfbedrog) en stoelt zij op een veel subtielere tijdeconomie (1988, p. 138).

Flap geeft aan dat mensen met dit doel voor ogen een netwerk opbouwen:

Het is zelfs een vereiste voor de vorming van sociaal kapitaal dat niet alle tegendienste n onmiddellijk plaatsvinden (p.19).

Het idee van de uitgestelde wederdienst vinden we bij Rusbult niet expliciet terug. Dat laatste heeft voor een deel te maken met de theorie waarop zij haar model baseert. Thibaut & Kelley (1959) gaan er van uit dat beide betrokkenen in een relatie een eigen afweging maken van wat de relatie hun oplevert en wat het hun kost. Het feit dat door middel van een ruil op een later moment de kosten en baten van beiden weer in evenwicht komen, is voor hen minder belangrijk omdat zij alleen kijken naar de situatie op dat moment. Rusbult voegt aan hun theorie een zeker tijdsperspectief toe maar concentreert zich daarbij op het verleden. Het idee dat mensen investeren 'met het oog op de toekomst' zoals dat

afkomstig is uit de sociaal kapitaaltheorie, verwerkt zij niet. Het gaat haar om die materiële en immateriële zaken die als gemeenschappelijk bezit gezien mogen worden: zaken die verloren zouden gaan indien de relatie verloren gaat. Wat bij Rusbult mist is de voortdurende afweging van de mogelijke toekomstige waarde van de investeringen uit het verleden. Vanuit de sociaal kapitaaltheorie wordt aangegeven dat juist door een dergelijke continue evaluatie de waarde van de investeringen uit het verleden ook kan dalen.¹⁹

Er is nog een derde reden waardoor eerdere investeringen de relatie aantrekkelijker maken, die zowel in de sociaal kapitaaltheorie als bij Rusbult een rol speelt, hoewel niet expliciet zo benoemd. Het gaat om het feit dat naarmate mensen langer met elkaar optrekken, zij er steeds minder voor hoeven te doen om een prettig contact te hebben. Een voorbeeld hiervan is de uitspraak 'we hebben aan een half woord genoeg'. Op deze manier krijgen de investeringen uit het verleden invloed op de kosten die gemaakt moeten worden en de baten die men heeft van een bepaalde relatie. Het rendement van een relatie wordt als het ware groter naarmate je elkaar langer kent. De investering wordt gevormd door de tijd die men gezamenlijk is opgetrokken en het daarmee opgebouwde vertrouwen.²⁰ De investeringen die nodig zijn om een relatie over een lange periode in de tijd in stand te houden zullen we in het navolgende steeds onderhoudsinvesteringen noemen: dit om ze te onderscheiden van de investeringen in de zin van de uitgestelde wederdienst. Onderhoudsinvesteringen zijn investeringen waaraan veel minder kosten zijn verbonden en die vallen onder wat Bourdieu institutionaliseringsarbeid noemde:

¹⁹ Het is opvallend dat Rusbult in haar empirisch onderzoek wel vindt dat na verloop van tijd de waarde van bepaalde investeringen kan veranderen, maar dat zij hier geen conclusie aan verbindt. Zij beschrijft dat degenen die het initiatief nemen om een relatie te verbreken op dat moment de investeringen uit het verleden gaan onderwaarderen. Degenen die verlaten worden blijken de investeringen uit het verleden juist te gaan overwaarderen. Rusbult trekt hieruit niet de conclusie dat mensen tot een herevaluatie komen bij een verandering van toekomstperspectief. Naar haar idee onttrekken degenen die de relatie willen verbreken investeringen aan die relatie, terwijl degenen die de relatie aan willen houden juist steeds meer moeite gaan doen om die relatie aan te houden. Waarom betrokkenen dit gedrag vertonen verklaart zij echter niet.

²⁰ Coleman (1991) wijdt een heel hoofdstuk aan de invloed van vertrouwen op de wijze waarop mensen met elkaar omgaan. Hij stelt dat sociaal gedrag niet te begrijpen is van uit het klassiek economisch marktmodel door de tijdsasymmetrie, voordat de baten van een bepaalde handeling zichtbaar worden moeten eerst kosten worden gemaakt, waardoor er bijna altijd sprake is van een zeker risico. Bij de keuzes die mensen maken speelt dit risico en daarmee het vertrouwen dat zij in de ander(-en) stellen altijd een rol.

De reproductie van sociaal kapitaal vergt het onafgebroken onderhouden van sociale contacten, travail sociabilité, een continue reeks van transacties waarin doorlopende erkentelijkheid wordt (her-)bevestigd (1980, p. 134).

Door de ander voortdurend aan het bestaan van de relatie te herinneren, door middel van regelmatige bezoeken, kleine giften, of andere 'vergeet-mij-nietjes' (bijvoorbeeld kerstkaarten) blijft de relatie bestaan en kan een bepaalde tijd overbrugd worden waarin minder uitwisseling van steun mogelijk of noodzakelijk is.

We kunnen ons ook hier afvragen of de auteurs tot drie verschillende invullingen van het begrip investeringen komen omdat men steeds andersoortige relaties in gedachten heeft. Zijn de vormen van uitgestelde ruil wel zo belangrijk binnen de romantische relaties waarover Rusbult spreekt? Deze en bijvoorbeeld ook vriendschapsrelaties zouden zich juist kenmerken door het feit dat men veel voor elkaar over heeft zonder naar het eigen gewin te kijken (Foa & Foa, 1980; Buunk, 1983). Door een te grote nadruk te leggen op reciprociteit zou iemand het karakter van dit soort relaties juist ontkennen (Bolt, 1988).²¹ Gemeenschappelijke herinneringen en het feit dat men elkaar al heel lang kent zullen in dit geval belangrijker vormen van investeringen zijn dan het evenwicht in de uitwisseling van steun. In een later stadium zullen we heel specifiek trachten aan te geven voor welk soort relaties welke vorm van investeringen van belang is.

1.5.3. Mogelijkheden en belemmeringen

Zowel in de interdependentietheorie als in de sociaal kapitaaltheorie wordt er vanuit gegaan dat bij de keuze voor een relatie ook de beschikbaarheid van andere alternatieve relaties een rol speelt. Binnen de interdependentietheorie wordt hiertoe een extra element aan de beslissing toegevoegd namelijk het zogenaamde comparison level of alternatives. Dit is een, op eerdere ervaringen gebaseerde, standaard van de gemiddelde hoogte van kosten en baten van een relatie waarmee alle bestaande en mogelijke nieuwe relaties worden vergeleken. Vanuit de sociaal kapitaaltheorie wordt wel gesuggereerd dat mensen rekening houden met de hun beschikbare alternatieven, maar er wordt geen directe

²¹ Gouldners (1960) analyse van 'de norm van reciprociteit' leert ons dat juist ook in deze situaties gestreefd wordt naar een evenredige ruil waar beide betrokkenen baat bij hebben. Op het eerste gezicht lijkt het vaak wel of er onbaatzuchtig gehandeld wordt maar op de lang duur dragen beide partijen er zorg voor dat de symmetrie wordt hersteld. Belangrijks is evenwel dat elke suggestie dat men iets voor de ander doet om daar later weer op terug te kunnen vallen vermeden wordt. Pas in het geval van een conflict mag dit aan de orde komen.

aandacht besteed aan hoe mensen eerdere ervaringen gebruiken en verwerken tot een bepaalde standaard.

Dit verschil tussen de interdependentie- en de sociaal kapitaaltheorie lijkt, anders dan in het voorgaande, niet direct veroorzaakt doordat men over verschillende soorten relaties spreekt. Het verschil is wellicht ingegeven door de meer psychologische invalshoek van onder andere Rusbult en de meer sociologische invalshoek van de sociaal kapitaal theoretici. Vanuit de psychologische invalshoek ligt de nadruk op de individuele ervaring en cognities terwijl sociologen veelal gericht zijn op de aanwezige sociale structuren. Echter, ook in dit geval is een zekere nuancering naar 'soort relatie' niet ondenkbaar. Kijken we bijvoorbeeld naar bepaalde verwantschapsrelaties dan is een vergelijking met de beschikbare alternatieven veel minder opportuun dan wanneer het gaat om relatief gemakkelijk inwisselbare relaties zoals die met bepaalde kennissen. Het aantal naaste verwanten (ouders, broers, zusters) is beperkt terwijl het aantal potentiële kennissen enorm kan verschillen, vergelijk bijvoorbeeld het verschil in keuzemogelijkheden tussen inwoners van kleine dorpjes en mensen in de grote stad.

Binnen de sociaal kapitaaltheorie wordt expliciet aandacht geschonken aan beperkingen in de handelingsruimte waardoor niet iedereen evenveel mogelijkheden heeft om relaties aan te gaan en te onderhouden. Beperkingen in de tijd die iemand heeft of andere restricties, zoals financiële beperkingen of de mate waarin men in de gelegenheid is om elkaar op te zoeken, hebben directe gevolgen voor de investeringsbeslissingen. Het feit dat men elkaar minder vaak spreekt heeft niet altijd direct te maken met veranderingen in die relatie zelf. Zij kunnen ook teruggevoerd worden op meer algemene veranderingen in iemands mogelijkheden om te investeren. Een drukke baan, chronische ziekte, er zijn allerlei situaties mogelijk die kunnen leiden tot het verloren gaan van relaties.

Rusbult negeert, evenals de andere onderzoekers binnen haar onderzoekstraditie, in haar model de invloed van de structurele factoren die iemands handelingsruimte kunnen beperken. Zij lijkt ervan uit te gaan dat, indien een relatie maar aantrekkelijk genoeg is, iemand daar altijd loyaal aan zal blijven. Dat mensen ook uit elkaar kunnen gaan omdat de omstandigheden verder contact (bijna) onmogelijk maken, wordt door haar niet onderkend. Dat Rusbult in tegenstelling tot de sociaal kapitaaltheoretici zo weinig aandacht besteedt aan deze restricties is wellicht te begrijpen uit het feit dat zij haar aandacht vooral richt op romantische relaties. Veranderingen in de handelingsruimte hebben in principe gevolgen voor alle relaties die iemand onderhoudt, maar zullen

vermoedelijk minder zichtbaar zijn binnen de relaties waarnaar Rusbult onderzoek doet. Dit heeft er mee te maken dat er enerzijds een grote waarde wordt gehecht aan die betreffende relatie en dat anderzijds betrokkenen tegenover elkaar relatief tolerant zullen zijn waar het om beider inspanningen gaat binnen de relatie (vergelijk Foa & Foa, 1980).

1.6. Verschillende doelen, verschillende soorten relaties

In het voorafgaande werd duidelijk dat onze uitwerking van het investeringsidee ter verklaring voor veranderingen in relaties een doelspecifiek karakter moet hebben. Het blijkt van belang aandacht te besteden aan een specificatie van de verklaring voor verschillende soorten relaties. De overwegingen die een rol spelen bij de keuze om in een relatie te blijven investeren, zijn niet altijd dezelfde. Afhankelijk van het soort relatie worden verschillende accenten gelegd. De vraag wordt nu om welke soorten relaties het gaat.

Al eerder is aangegeven dat relaties bepaalde functies vervullen via de steun die men onderling uitwisselt. Nu is er, ondanks de spectaculaire groei van het onderzoek naar sociale steun, geen eenduidigheid over welke vormen van steun precies moeten worden onderscheiden (Schrameijer, 1990). Eén van de meest gangbare indelingen is die naar vier soorten van sociale steun, namelijk emotionele steun, instrumentele steun, informatie en social companionship ofwel gezelschapssteun (Cobb, 1976; Rook, 1985, 1987; Thoits, 1984).²²

Bij emotionele steun gaat het er om dat andere mensen aangeven dat zij om de ander geven, de ander aardig vinden en/of respecteren. Emotionele steun draagt primair bij aan affect, maar vervult ook een belangrijke functie voor de versterking van het gevoel van eigenwaarde, bijvoorbeeld wanneer ondersteuning wordt gevonden bij persoonlijke beslissingen. Daarbij is niet alleen het krijgen van emotionele steun belangrijk, ook het verlenen van steun kan iemand sterken in zijn gevoel van eigenwaarde. Uit medisch sociologisch onderzoek is duidelijk geworden dat emotionele steun een belangrijke directe of indirecte bepalende factor kan zijn voor iemands psychische en fysieke gezondheid (House & Kahn, 1985; Israel & Rounds, 1987).

Het belang van de tweede vorm van sociale steun, de directe instrumentele hulp, behoeft weinig toelichting. Niet alleen de daadwerkelijke hulp, maar ook de zekerheid dat wanneer het nodig is praktische hulp beschikbaar is, blijken een positieve invloed te hebben op iemands functioneren.²³ Hoewel een te grote afhankelijkheid van

²² Deze laatste vorm van steun is niet direct probleemgericht en wordt in de literatuur over sociale steun en welbevinden vaak genegeerd (vergelijk Israel & Rounds, 1987).

²³ Van Sonderen (1991) wijst er op dat het belangrijk is een onderscheid te maken naar steun die verleend wordt in situaties waarbij er een duidelijk probleem is en steun die het dagelijks functioneren vergemakkelijkt, soms alleen al door het feit dat het potentieel aanwezig is. Het gaat ons echter niet zozeer om de precieze uitwerking van de steun maar om de doeleinde waarmee relaties over een langere periode aangegaan worden. We verwachten dat in deze tidi onderscheid van ondergeschikt belang is.

informele helpers het positieve effect enigszins teniet kan doen, blijkt toch dat mensen sneller genezen en dat chronisch zieken zich beter voelen naarmate zij meer hulp krijgen vanuit hun netwerk. Daarnaast biedt het feit dat mensen bereid zijn om je bij te staan, maar omgekeerd ook de mogelijkheid om anderen te helpen, bevestiging van het zelfbeeld. Gevoelens van eenzaamheid kunnen ook veroorzaakt worden door een gebrek aan instrumentele steun van naasten (Dykstra, 1990).

Sociale steun in de vorm van informatie moet afgebakend worden van de andere vormen van steun in die zin dat eigenlijk alle vormen van steun een zekere mate van informatie-overdracht inhouden (Cobb, 1976). In dit geval gaat het niet over informatie die de relatie zelf betreft, maar om onder andere adviezen, gegevens over nieuwe ontwikkelingen, inlichtingen over openstaande vacatures, zaken die te koop worden aangeboden. Er gaat een positieve invloed uit van informatie-uitwisseling op gezondheid; beter geïnformeerde mensen leven gezonder en kunnen gezondheidsproblemen adequater oplossen mede omdat zij beter de weg naar instanties kennen. Daarnaast is informatie een belangrijke factor wanneer het om de verbetering van iemands welzijn gaat, bijvoorbeeld op levensterreinen als arbeidsmarktpositie (Lin, 1982; Graaf & Flap, 1988), inkomen (Boxman e.a., 1991) en status binnen de eigen groep.²⁴

Bij gezelschapssteun gaat het vooral om de concrete gezamenlijke activiteiten. Vele auteurs negeren deze vorm van steun omdat deze niet direct probleemgericht is (Veiel, 1985; Israel & Rounds, 1987; Sonderen, 1991). Gezelschapssteun draagt in eerste instantie bij aan het zelfbeeld en het gevoel ergens bij te horen. In empirisch onderzoek wordt een positief effect op gezondheid gevonden: mensen die aan veel sociale activiteiten meedoen hebben significant minder gezondheidsklachten (Berkman & Syme, 1979).

De vier soorten steun verschillen op meer dan één manier van elkaar. Niet alleen de inhoud van de steun is verschillend. In het voorafgaande hebben we aangegeven dat het van belang is een onderscheid te maken tussen relaties die worden aangegaan met het oog op die relatie zelf en relaties die mensen onderhouden met het oog op buiten de relatie gelegen hulpbronnen. Relaties waarin emotionele steun en gezelschapssteun worden uitgewisseld vallen vooral onder de eerste categorie. Relaties waarin instrumentele steun en informatie worden uitgewisseld vallen meer onder de tweede (Lin, 1982).

²⁴ Door de moeite die men moet doen om informatie te verwerven wordt deze tot een schaar goed. Door het bezit van schaarse goederen kunnen mensen hun status verhogen. Zo beschrijven Katz & Lazarsfeld hoe vrouwen hun positie in een klein stadje verhogen door als eerst kennis te nemen van de nieuwste modetrends (1955; geciteerd door Coleman, 1991).

Er zijn nog meer verschillen die bij de verdere theoretische uitwerking van onze verklaring van belang zijn. Als we bijvoorbeeld instrumentele en gezelschapssteun vergelijken dan valt op dat de ruil die plaatsvindt een ander karakter heeft. Bij gezelschapssteun gaat het er vooral om dat beide betrokkenen op dat moment plezier aan het contact beleven. Bij instrumentele steun zal er vaker sprake zijn van uitgestelde ruil omdat mensen veelal niet gelijktijdig hulp nodig zullen hebben en zij voor verschillende soorten hulp bij elkaar aan zullen kloppen. Waar de één geholpen is met een blik onder de motorkap van zijn auto zal degene die zelf veel kennis heeft van techniek wellicht een beroep doen op de ander als er op kinderen gepast moet worden.

Het laatste verschil dat we hier nog zullen noemen heeft betrekking op het zogenaamde particularistische, relatiegebonden, karakter van bepaalde vormen van steun (vergelijk Foa & Foa, 1980) ofwel de mate waarin de personen die de steun verlenen onderling inwisselbaar zijn. Voor sommige vormen van steun is het noodzakelijk dat er een heel goed, persoonlijk contact is tussen beide betrokkenen zoals bij emotionele steun. Bij andere vormen van steun, zoals bij de uitwisseling van informatie, heeft de kwaliteit van de relatie niet zo'n grote invloed op de kwaliteit van de steun. Gezelschapssteun wordt weer wel beïnvloed door de kwaliteit van de relatie, maar kan men in principe van een groot aantal mensen krijgen. Voor het verlenen van instrumentele en emotionele steun zijn mensen echter veel moeilijker vervangbaar: kennis, vaardigheden, het feit dat iemand dichtbij woont of iemands eigen ervaringen maken de één meer geschikt dan de ander om deze hulp te verlenen.